

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILINDA TURİZM

Ayşe Durgun Kaygısız^{1*}

Özet: Turizm sektörü insanların sosyal yaşantılarında dinlenmek, eğlenmek ve gezmek amaçlı yaptıkları bir faaliyet olmakla birlikte ülke ekonomileri için çok daha farklı amaçlara hizmet etmektedir. Ekonomik büyüme, dengeli bölgesel kalkınma, istihdama ve cari dengeye katkı sağlama vb. nedenlerle ülke ekonomisine gelir kazandırmaktadır. Bunun yanı sıra sosyo-kültürel etkileşim yolu ile ülkeyi tanıtmak adına öncü sektör yolunda ilerlemektedir. Bu makalenin amacı Türkiye Cumhuriyetinin 100. Yılında turizm sektörünün ülke ekonomisindeki gelişim seyrini ortaya koymaktır. Bu amaçla cumhuriyetten günümüze kadar sektördeki gelişim nitel araştırma yöntemlerinden olan literatür taraması ve doküman analizi yöntemi ile ele alınmıştır. Bu doğrultuda Türkiye'deki turizm kurumları tarafından yayımlanan ikincil veri kaynakları olan raporlar ile akademik araştırmalar, doküman analizi yoluyla karşılaştırılmıştır. Elde edilen veriler ışığında Türkiye'de turizm sektörünün yıllar itibariyle her yönüyle gelişim gösterdiği görülmektedir. Özellikle milli gelire olan katkısı, görünmeyen ihracat kalemi olarak döviz girdisi sağlama, dış ticaret açığını kapatması ve istihdam sağlayarak bölgesel kalkınmaya olan etkisi sayesinde öncü sektörlerden birisi olmuştur.

Keywords: Turizm sektörü, Türkiye, turizm gelirleri, turizm giderleri.

TOURISM IN THE 100TH ANNIVERSARY OF THE REPUBLIC OF TURKEY

Abstract: Although the tourism sector is an activity that people do for rest, entertainment and travelling in their social lives, it serves many different purposes for the economies of countries. Economic growth, balanced regional development, contribution to employment and current account balance, etc. It brings income to the country's economy for reasons such as. In addition, it is on the way to the leading sector in order to promote the country through socio-cultural interaction. The aim of this article is to reveal the development course of the tourism sector in the country's economy in the 100th anniversary of the Republic of Turkey. For this purpose, the development in the sector from the republic to the present day has been handled by literature review and document analysis method, which is one of the qualitative research methods. In this direction, reports and academic researches, which are secondary data sources published by tourism institutions in Turkey, were compared through document analysis. In the light of the data obtained, it is seen that the tourism sector in Turkey has developed in every aspect over the years. In particular, it has become one of the leading sectors thanks to its contribution to national income, providing foreign currency inflow as an invisible export item, closing the foreign trade deficit and its impact on regional development by providing employment.

Abstract: Tourism sector, Türkiye, tourism revenues, tourism expenses

¹**Adres:** Süleyman Demirel Üniversitesi, Ankara, İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Isparta- Türkiye

* **Sorumlu Yazar:** aysedurgun@sdu.edu.tr

Atıf: Durgun Kaygısız, A. (2023). Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılında Turizm. Bilge Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 7(2): 124-133.

1. GİRİŞ

Ülke ekonomilerine sağladığı katkı nedeniyle turizm sektörü önemsenmekte ve gelişimi desteklenmektedir. Turizmin çarpan etkisinin yüksek olması dolayısıyla ekonomi içerisindeki yayılma özelliği geniş bir alanı kaplamaktadır. Bu sebepten dolayı turizm her geçen gün hızla değişen ve gelişen bir sektör olarak karşımıza çıkmaktadır. Turizm ülke ekonomileri açısından öncelikli sektör olmasa da sanayi alanında kaynağı ve alt yapısı bulunmayan bölgeler için büyük önem arz etmektedir. Bu nedenle hem dünyada hem de Türkiye’de ekonomi planlarının içerisine dâhil edilmektedir (T.C. Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019:94-96).

Gezmek, dinlenmek, sağlık ve dini sebepler gibi nedenlerle yapılan turizm hareketi ilk çağlardan beri görülmektedir. Günümüz turizm anlayışının ise endüstri devrimi ile başladığını söyleyebiliriz. Teknolojinin gelişimiyle birlikte tarımın makineleşmesi, ulaşım imkânların gelişmesi, şehirleşme, boş zamanın artması, ekonomik özgürlüklerin kazanılması gibi nedenler turizm faaliyetlerini hızlandırmıştır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra, konaklama, yeme içme ve eğlence sektörlerinin alt yapılarının hızla gelişmesiyle birlikte turizm olayı bilimsel açıdan ekonomik ve sosyal bilimler içinde yer almaya başlamıştır (Durgun, 2006)

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra en hızlı büyüyen sektör olarak görülen turizm sektöründe 1950 yıllarında dünya turist sayısı 25 milyon iken, 1990’lı yıllarda 500 milyonu aşmış ve 2011 yılında ise 1 milyarı aşmıştır. Pandemi öncesi 2019 yılında ise 1 milyar 461 milyona ulaşmıştır (TÜRSAB, 2020a: 6). Pandemi döneminde dünya turizm hareketleri %74 oranında azalmıştır. Bu dönemde turizm gelirlerinde yaşanan düşüşün, 2008 küresel krizinde yaşanan kaybın 11 katına çıktığı öne sürülmektedir (TÜRSAB, 2020b). Bu düşüşlerin nedeni pandemi sürecinde yasaklar nedeniyle turizm faaliyetlerine katılamama ve ekonomik açıdan zor duruma düşenlerin turizm faaliyetine bütçe ayıramamasıdır (Durgun Kaygısız, 2021: 86). Bu nedenle bu dönem dünya turizm tarihinin en kötü yılı olarak görülmektedir. Ayrıca Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi’nin verilerine göre sektörün dünya ekonomisine 8.9 trilyon dolarlık katkı sağlandığı belirtilmektedir. Dünya genelinde toplam istihdamında %10’unu karşılayarak 330 milyon kişiye iş imkânı sunmaktadır (WTTC, 2023)

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Öncelikle Türkiye’deki turizm kurum ve kuruluşlarının yayınladığı istatistikler, raporlar ve araştırmalar incelenerek doküman analizi yapılmıştır. Google akademik veri tabanı ve arama motorları kullanılarak konuyla ilgili literatür taraması yapılmıştır. Çalışmanın ilk bölümünde dünya turizm sektörü incelenmiştir. İkinci bölümde ise Türkiye turizminin gelişimi ve günümüzdeki durumu değerlendirilmiştir. Sonuç kısmında ise sektörler ilgili ileriye dönük değerlendirmeler yapılarak çalışma sonlandırılmıştır.

2. DÜNYA TURİZM SEKTÖRÜ

Küresel boyutta turizmin dünya ekonomisine katkısı giderek artmaktadır. 2014- 2019 yılları arasında küresel olarak her beş yeni istihdam fırsatından birini ve tüm işlerin %10.3’ünü seyahat ve turizm sektörü oluşturmuştur. 2019 yılında ise tüm işletmelere 334 milyon iş imkânı ile %10.3’ü seyahat ve turizm sektörü tarafından sağlanmıştır. 2019 yılında sektörün turizmin dünya ekonomisine katkısı 10 trilyon dolar olmuştur. Bu rakam dünya GSYH’nin % 10.4’ünü oluşturmaktadır (WTTC, 2023). 2020 yılında etkisini gösteren pandemi ile birlikte küresel turizm sekteye uğramıştır. 2020 yılında turist gelişleri %73, turizm gelirleri ise %63 oranında azalmıştır (UNWTO, 2021: 5). Ayrıca Avrupa’ya gelen uluslararası turist sayısının %4’ü Rusya ve Ukrayna bölgesinden gelmektedir. Bu nedenle 2022 yılında başlayan Rusya-Ukrayna çatışması da turizm hareketinin yavaşlamasına neden olmuştur (UNWTO, 2022:4). Pandemi sonrası 2022 yılında seyahat ve turizm sektörünün küresel GSYH’ye sağladığı katkı %7.6 olarak gerçekleşmiştir. Bu oran 2021 yılına göre %22 artmış fakat 2019 yılına göre %23 daha düşüktür. 2022 yılında sektör küresel boyutta 2021 yılına göre %7.9 artışla 2.2 milyon yeni iş imkânı sağlamıştır (WTTC, 2023).

Tablo 1, 2018 yılında en çok turist çeken ülkeleri göstermektedir. Buna göre dünyada en fazla turist çeken ilk üç ülke Fransa, İspanya ve ABD’dir. Pandemi öncesinde en çok turist çeken ülkeler sıralamasına göre Türkiye 6. sırada yer almıştır. Dünyada en çok turist çeken ilk 10 ülke küresel toplam turist sayısının %41.2’sine karşılık gelmektedir.

Tablo 1: 2018 Yılı Ziyaretçi Açısından Dünya Sıralaması

<i>Sıra</i>	<i>Ülke</i>	<i>Aldığı turist (milyon)</i>
1	Fransa	%6.4
2	İspanya	%5.9
3	ABD	%5.7
4	Çin	%4.5
5	İtalya	%4.4
6	Türkiye	%3.3
7	Meksika	%2.9
8	Almanya	%2.8
9	Tayland	%2.7
10	İngiltere	%2.6

Kaynak: BM dünya turizm örgütü

Tablo 2 2019 yılında dünya genelinde en fazla turizm geliri kazanan ülkeleri göstermektedir. Turizm gelirleri açısından ilk 10’a giren ülkelerin elde ettikleri turizm gelirleri küresel toplam turizm gelirinin yaklaşık olarak %48’ini oluşturmaktadır. En fazla turizm geliri elde eden ülke ABD’dir. En fazla turist çeken ülke sıralamasında üçüncü durumda olmasına rağmen turizm gelirleri açısından birinci sırada yer almaktadır. Buna karşın Fransa ise en fazla turist çeken ülke olmasına rağmen turizm gelirleri açısından dünya sıralamasında üçüncüdür. Türkiye en fazla turist çeken ülkeler sıralamasında dünya çapında ilk 10’da yer almasına rağmen turizm gelirleri açısından 13. sırada bulunmaktadır. Yine de 2018 yılı için Türkiye, Japonya ve Çin ile birlikte turizm gelirlerinde en çok artış gösteren ülkelerden olmuştur (TTYD, 2019: 11).

Tablo 2: 2019 Dünya Genelinde En Fazla Turizm Geliri Elde Eden Ülkeler Sıralaması

Sıra	Ülke	Turizm geliri (milyar \$)
1	ABD	214.1
2	İspanya	79.7
3	Fransa	65.4
4	Tayland	60.5
5	İngiltere	49.9
6	İtalya	49.8
7	Japonya	46.1
8	Avustralya	46
9	Almanya	41.6
10	Macao (Çin)	39.5
11	Çin	35.8
12	Hindistan	30
13	Türkiye	29.8

Kaynak: UNWTO

Tablo 3 2019 yılında uluslararası alanda en çok turizm harcaması yapan ülkeleri göstermektedir. Buna göre listenin başında Çin ve ABD yer alırken, Türkiye ise 49. sırada yer almaktadır.

Tablo 3: 2019 Yılı En Çok Turizm Harcaması Yapan Ülkeler

Sıra	Ülke	Turizm harcaması (milyar \$)	% Değişim 2019/2018
1	Çin	254.6	-4.2
2	ABD	152.3	+5.4
3	Almanya	91.9	+1.4
4	Birleşik Krallık	71.1	+7.7
5	Fransa	50.2	+10.6
6	Avustralya	36.2	+5.3
7	Rusya	36.2	+5.5
8	Kanada	34.8	+3.5
9	G.Kore	32.3	-8.1
10	İtalya	30.5	+6.7
49	Türkiye	4.1	-10.6

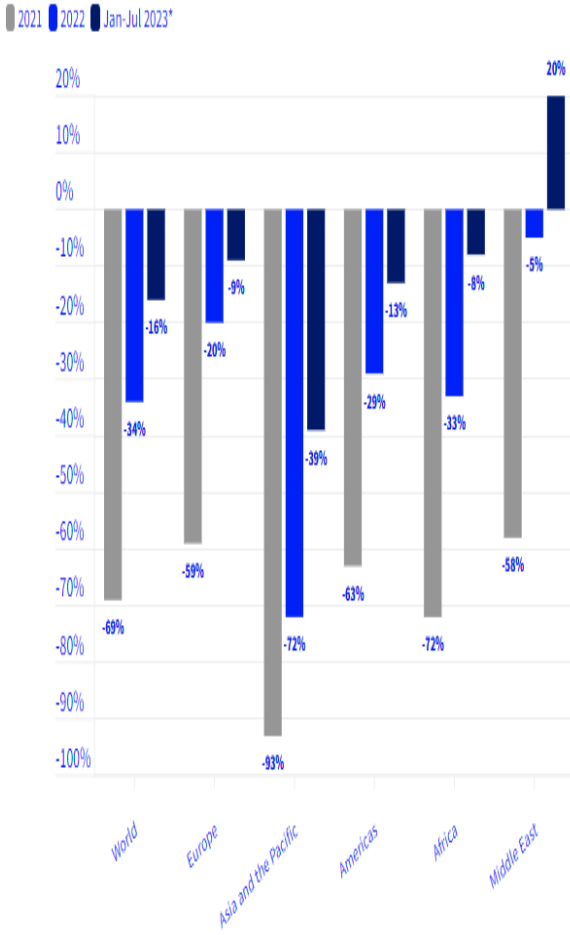
Tablo 4, pandemiden hemen önceki 10 yıllık sürede uluslararası turizm hareketlerinden pay alan bölgeleri göstermektedir. Tabloya göre en fazla turist Avrupa bölgesine gitmektedir. Sonrasında onu Asya-Pasifik ve Afrika kıtası izlemektedir. Ayrıca 2019 yılında uluslararası turizm hareketlerine katılan kişi sayısı 1 milyar 462 milyon seviyesine ulaştığı görülmektedir. Pandemi sonrası 2023 Ocak-Temmuz döneminde 2019 dönemindeki turizmin %84'ü tekrar kazanılmış durumdadır. Uluslararası turist sayısı ise 2023 Temmuz ayında salgın öncesi seviyenin %90'nına ulaşmıştır (UNWTO, 2023). Dünya Turizm Örgütü (UNWTO) tarafından yapılan değerlendirmeye göre; Covid-19'un turizm sektörüne verdiği zarar 2009 yılındaki küresel ekonomik krizin sekiz katı kadardır (TURSAB, 2020a:6).

Tablo 4: 2010-2019 Dönemi Uluslararası Turizm Hareketlerinden Pay Alan Bölgeler ve Seyahatlerin Dağılımı

Bölge	Yıllara göre seyahat sayısı*				Sahip olduğu pay
	2010	2017	2018	2019	%
Dünya	952	1.332	1.407	1.462	100
Avrupa toplamı	487	676.6	716.1	744.3	50.9
-K. Avrupa	57	79.1	78.7	79.9	5.5
-B. Avrupa	154.4	192.7	200.2	204.3	14
-O. Avrupa	98.6	136.9	148.5	156.2	10.7
-Akdeniz (Avrupa)	177.1	267.9	288.8	304	20.8
Asya - pasifik	208.2	324.1	347.7	360.6	24.7
Amerika kıtası	150.3	210.7	215.7	220.2	15.1
Afrika	50.4	63	68.4	73.2	5
Ortadoğu	56.1	57.7	59.4	64.2	4.4

Kaynak: UNWTO- *milyon

Şekil 1, pandemi sürecinde ve sonrasında bölge bazında turist gelişlerini göstermektedir. Şekle göre 2021 yılında en fazla turist kaybeden bölge Asya-pasifik bölgesi iken en az turist kaybeden ülke ise Orta Doğu olmuştur. 2023 yılındaki toparlanmaya bakıldığında ise Orta Doğu'nun en hızlı toparlanarak Pandemi öncesi turist sayısının %20 oranının üstüne çıktığı görülmektedir. Diğer bölgeler ise pandemi öncesi turist sayılarına daha ulaşamamışlardır. Pandemi öncesi turist sayılarının; Avrupa %91, Afrika %92, Amerika Kıtası %87 ve Asya-Pasifik %61'ini yakalamış durumdadır.

Kaynak: <https://www.unwto.org/unwto-world-tourism-barometer-data>

Şekil 1: Pandemi ve Sonrası Uluslararası Turist Gelişleri, Dünya ve Bölgeler

3. TÜRKİYE'DE TURİZMİN GELİŞİMİ VE EKONOMİDEKİ YERİ

Tam 100 yıl önce "Türk Seyyahin Cemiyeti" adı ile kurulan dernek Türkiye Cumhuriyet'inde turizmin başlangıç adımı sayılmaktadır. Daha sonraları 1930 yılında bu dernek "Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu" adını almıştır (Durgun, 2006: 13). Kamu yararına kurulan bu dernek Türkiye'nin ilk turizm afişlerini, karayolu haritasını bastırması, turistik rehber hazırlama ve bunların sınavının yapılması, kongre ve konferans düzenleyerek yabancılarla ülke tanıtım faaliyetlerinde bulunmuştur (Dağlı ve Kalıpçı, 2023:112). 1930 ve 1940'lı yıllarda tanıtım ve turizm işleri ile ilgili kurumlar kurulsa da o yıllarda Türkiye'de turizmin geliştiğini söylemek mümkün değildir. İkinci Dünya Savaşı nedeniyle dünya genelinde de turizm faaliyetlerine katılım çok olmamıştır.

1960 planlı dönemle birlikte Kalkınma Planları içerisinde turizm sektörü de yerini almıştır. Buradaki amaç sektörün devlet kontrolünde gelişimini sağlayarak ülke ekonomisine katkısını arttırmaktır. İlk dört plan döneminde çoğunlukla alt yapının geliştirilmesi ve turist sayısı ve gelirinin artırılmasına yönelik politikalar üzerinde durulmuştur. Sonraki planlarda ise turistik ürün farklılaşması,

sürdürülebilirlik ve yılın geneline turizm faaliyetlerini yaymak çabalanmıştır. Ayrıca yüksek gelir grubu hedef olarak alınmıştır. Kalkınma planlarında yer alan turizmle ilgili hedef ve ilkeler aşağıdaki gibi özetlenebilir (Türkmen, 2023: 37).

- ✓ Kitle turizmüne uygun yatırımları teşvik etmek,
- ✓ Yabancı sermayeyi özendirme,
- ✓ Doğal ve kültürel değerlerin korunmasını sağlamak,
- ✓ Çevre ve gıda sağlığına önem verilmesi,
- ✓ Koruma kullanma dengesinin sağlanması,
- ✓ İç turizm faaliyetlerini geliştirmek,
- ✓ Turizm eğitimi politikasını belirlemek,
- ✓ Ulaşım imkanlarının geliştirilmesi,
- ✓ İstihdamı tüm yıla yaymak,
- ✓ Küçük işletmeleri desteklemek,
- ✓ Turizm istatistiklerini sağlıklı hale getirmek,
- ✓ Risk ve kriz yönetim planları hazırlamak
- ✓ Turizmde öncelikli yöreleri belirlemek,
- ✓ Tanıtım etkinliklerine ağırlık vermek,
- ✓ Kamunun alt yapıyı özel sektörün üst yapıyı gerçekleştirmesini sağlamak,
- ✓ Teşvik ve kredi politikasını yönlendirmek ve
- ✓ Turizmi çeşitlendirmek, tüm yıla yaymak.

Planlı dönemin ilk yirmi yılı turizmde kurumsal alt yapının oluşturulduğu ve ilgili mevzuatın geliştirildiği dönemdir. 1957 yılında kurulan Basın-Yayın ve Turizm Bakanlığı 1963 yılında Turizm ve Tanıtma Bakanlığı adını almıştır (Özdemir, 2003: 91). Ayrıca 1971 yılında da Kültür Bakanlığı kurulmuştur (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2023) Turizm işletmeciliği alanında sektöre öncülük eden Turizm Bankası (Evcin, 2023:155) ve Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği (TÜRSAB) de (Kozak, 2023:582) bu dönemde kurulmuştur.

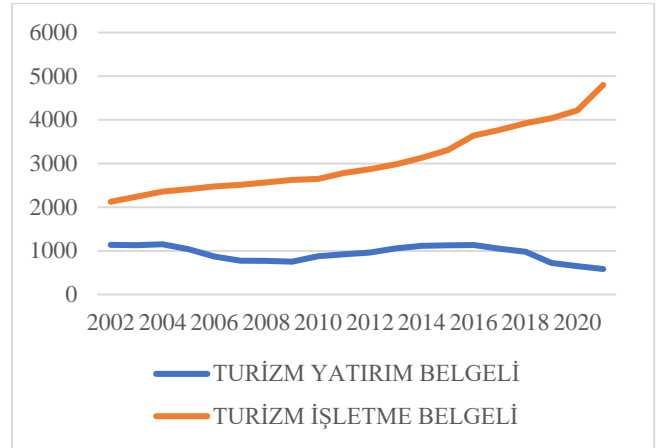
Türkiye turizminin parlak dönemi 1980'li yıllarda başlamaktadır. Özdemir ve Kozak (2000) 1983-1990 döneminde Türkiye turizminin yaşadığı hız ve gelişimin dünya ölçeğinde başka bir turizm sektöründe görülmediğini iddia etmektedirler. Bu durumun nedenini de özellikle Turizm Bankası tarafından sağlanan teşviklere bağlamaktadırlar. Türk turizminin atağa kalktığı 1983 yılı sonrasında Türkiye turizm sektörü, turizm arzı alt yapısı, turist sayısı ve turizm gelirleri açısından büyük bir artış sergileyerek günümüze kadar gelmiştir. Dokuzuncu Kalkınma Planı ile birlikte turizm sektörünün uzun vadeli ve sağlıklı gelişmesini sağlamak üzere, 2023 yılını hedef alan "Türkiye Turizm Stratejisi" oluşturulmuştur (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007). Bu çerçevede Türkiye doğal, kültürel, tarihi ve coğrafi değerlerini koruma-kullanma dengesi içinde kullanmayı ve turizm alternatiflerini geliştirerek ülkemizin turizmden alacağı payı arttırmayı hedef almaktadır. Bu doğrultuda turizm koridorları oluşturulması, turizm bölgeleri, turizm kentleri ve eko turizm bölgelerinin oluşturulması hedef alınmıştır. Önceki dönemlerde kitle turizmüne öncelik verilmesi, kıyı kesimlerde aşırı yığılma, çarpık kentleşme ve altyapı yetersizliği gibi sorunlara yol açmıştır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007:2). Bu sorunların ortadan kaldırılması amacıyla turizm stratejinde turizm arzları tek tek ele alınmak yerine bütüncül yaklaşımla davranarak turizm güzergâhı ve bölgesel varış noktalarının oluşturulması hedeflenmiştir.

Talep esnekliği yüksek ve hassas bir yapıya sahip olan turizm sektörü ekonomik krizlerden en fazla etkilenen sektörlerden biridir (Durgun ve Gövdere, 2011:141). Bu süre içerisinde yaşanan, doğal afetler, ekonomik krizler, terör saldırıları ve sağlık alanında yaşanan salgın hastalıklar turizm hareketini yavaşlatmıştır. Lakin bu riskli süreçler atlandıktan sonra turizm sektörü kendini hızlı bir şekilde toparlayarak artış eğilimine devam etmiştir. Türkiye’de planlı dönem öncesinde başta İstanbul olmak üzere İzmir ve bazı Anadolu şehirlerine nitelikli Avrupalı turist ziyaretleri yaşanmakla beraber ekonomik anlamda turizmin değer kazanması planlı dönemle birlikte başlamıştır. 1974 petrol krizi, sonrasında Türkiye’de yaşanan siyasi karışıklıklar turisti hareketliliğini olumsuz etkilemiştir. 1982 Turizm Teşvik Kanunu ile beraber turizmin tüm dallarında gelişim başlamıştır. Kitle turizm hareketleri ve paket turlar bu dönemde turistlerin ilgi odağı olmuş ve kıyı turizmi ön plana çıkmıştır. 2000’li yıllarda turist profilinde Ortadoğu ve Uzakdoğu ülkeleri ile çeşitlendiği görülmektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarında yüksek gelir grubundaki turistler mevcutken, sonraki dönemlerde orta gelir seviyesine sahip turistler daha fazla gelmişlerdir. 1980’li yıllarda kitle turizmi, 2000 sonrası ise kitle turizmine ek bireysel turizm hareketi de görülmüştür (Bingöl, 2023:37).

Yıllar itibariyle havayolu taşımacılığının yaygınlaşması paket turların standart hale gelmesi turizmin gelişerek dönüşümüne katkı sağlamıştır. Özellikle son dönemlerde internetin ve sosyal medyanın sıkça kullanılıyor olması insanların merakını daha da arttırmış ve turizm hareketini desteklemiştir. Turizmi sonsuz seçenek ve sınırsız talep olarak tanımlayan Anderson’a (2009) göre, turizmin gelişmesi ve dönüşümü devam etmektedir. Bu dönüşümler turistler üzerinde de değişime yol açmaktadır. Kitlesel tüketimin yerini bireysel tüketim almaya başlamış ve yenilik arayışı, turistleri yeni ve akılda kalıcı deneyimlere yönlendirmiştir (Bingöl, 2023:30). 100 yıllık süreç içerisinde Türkiye’deki turist profilinde de değişimler görülmektedir. 2022 yılı turist profili incelendiğinde en fazla gezi, eğlence sportif ve kültürel faaliyetler amaçlı, ikinci olarak ise akraba ve arkadaş ziyaretleri için Türkiye’ye geldikleri görülmektedir (TÜİK, 2023).

Turizm sektörü yapısı gereği emek yoğun bir sektördür. Bu nedenle doğrudan, dolaylı olarak ve uyarılmış istihdam olanaklarını oluşturmaktadır. Fakat iktisadi faaliyet kodlama sisteminde turizm başlıklı ayrı bir sınıflama bulunmadığından turizm ile ilgili istihdamın boyutu işgücü piyasası verilerinden doğrudan elde etmek mümkün değildir. Aldan vd. (2016) SGK kayıtlarından ve yerli yabancı turistlerin il bazında farklılaşmasından yola çıkarak 2008-2014 döneminde hizmet sektöründeki toplam istihdamın %8.8’inin turizmle alakalı olduğunu ileri sürmektedir. Bu oranın da yarısının konaklama sektöründeki istihdam olduğu belirtilmektedir (TCMB, 2016:49). Çelgin vd. (2021) Türkiye için yaptıkları çalışmalarında turist sayısındaki yüzde 10’luk artışın toplam istihdamda ilk iki çeyrekte sırasıyla yüzde 0,2 ve yüzde 0,4 oranında yükseliş sağladığı öne sürmektedirler. 2022 yılında Türkiye’de otellerde çalışan sayısı 421 bin iken, 2023 yılı Haziran ayında Türkiye otellerinde çalışan sayısı 457 bini geçmiştir (<https://www.turizmaktuel.com/haber/turizmin-istihdama-katkisi-suruyor-turkiye-deki-otellerde-kac-kisi-calisiyor>).

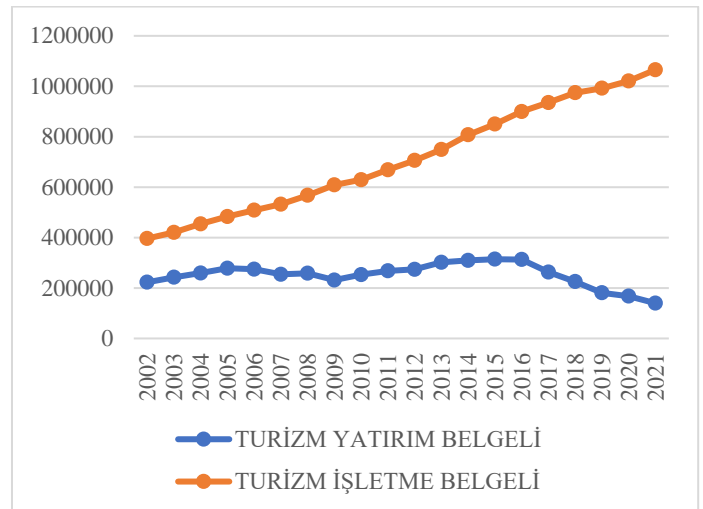
Turizm alanına yapılan yatırımlar genel itibariyle günümüze kadar artış eğilimi göstermiştir. Son 40 yıllık süreçte konaklama yatırımlarının toplam yatırım teşvikleri içerisinde 2003-2005 ile 2010-2014 yılları arasında hızlı artışlar sergilediği görülmektedir. Son dönemlerde ise bu hızlı artışın olmadığı, bununda konaklama tarafında birincil tesisleşmenin önemli ölçüde tamamlandığı, ziyaretçi sayısında ve gelirinde yaşanan düşüşler ve finansman koşullarının daralması görüşü vardır (TTYD, 2019:18). Bu süreçte turizm belgeli tesis sayıları da iki katına, yatak kapasitesi ise üç katına kadar yükselmiştir (Şekil 2). Yatak kapasitesinin tesis sayısından daha fazla artması kapasite bakımından büyük işletmelerin daha fazla kurulduğunu göstermektedir. Ayrıca 1990’lı yılların sonundan günümüze kadar Türk hava yollarının hem uçak sayısı hem de koltuk kapasitesi 4 katı kadar artmıştır (TTYD, 2019: 25).

Kaynak: Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü, Turizm İstatistikleri

Şekil 2: Turizm Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2002-2021)

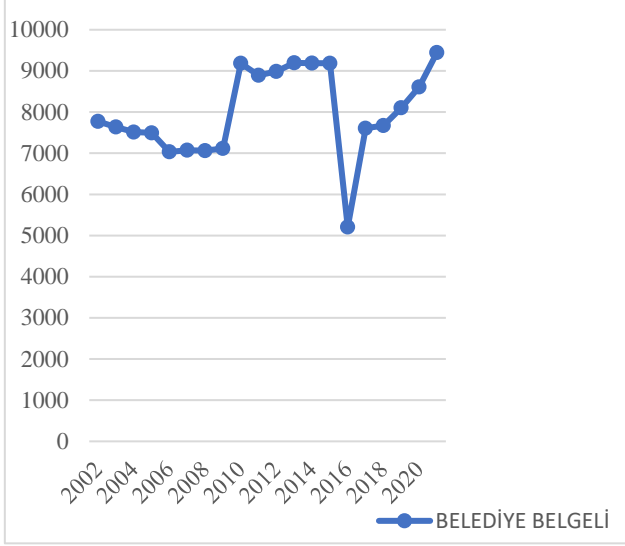
Şekil 2’de son yirmi yıldaki turizm belgeli konaklama tesislerinin sayısı gösterilmektedir. Bu süre içerisinde işletme belgeli tesislerin sayısı giderek artarken yatırım belgeli tesisler azalmıştır. İşletme belgeli tesisler son yirmi yılda yaklaşık olarak 2.5 katı kadar artmıştır.

Kaynak: Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü, Turizm İstatistikleri

Şekil 3: Turizm Belgeli Konaklama Tesislerinin Yatak Kapasitesi (2002-2021)

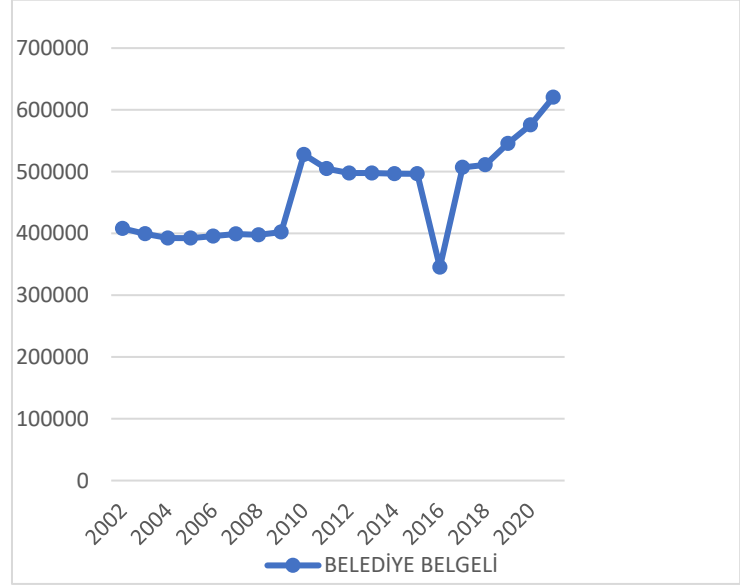
Şekil 3 konaklama tesislerindeki son yirmi yıldaki yatak kapasitelerini göstermektedir. İşletme belgeli tesislerin yatak kapasitesi yaklaşık olarak üç katına yükselmiştir. Yatırım belgeli tesisleri yatak kapasitesi ise azalmıştır.

Kaynak: Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü, Turizm İstatistikleri

Şekil 4: Belediye Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2002-2021)

Şekil 4 belediye belgeli konaklama tesislerinin sayısı 2002 yılı itibariyle inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. 2016 yılında keskin bir düşüş yaşamış ardından yükselişe geçmiştir. Şekil 5 ise belediye belgeli tesislerdeki yatak kapasitesini göstermektedir. Yatak kapasitesi tesis sayıları ile paralel hareket etmiştir.

Kaynak: Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü, Turizm İstatistikleri

Şekil 5: Belediye Belgeli Konaklama Tesisleri Yatak Sayısı (2002-2021)

1999 yılı öncesinde yaşanan siyasi gerginlik arkasından yaşanan büyük deprem turizm gelirlerinin o dönem %34 oranında azalmasına neden olmuştur (Özdemir, 1999:6). Hem iç turizm hem de dış aktif turizmin azaldığı görülmektedir. Ardından yaşanan 2001 ekonomik krizi, 2008 küresel kriz, 2016 yılında darbe girişimi, Suriye'deki gelişmeler, Rusya ile uçak krizi, 2020 Pandemisi, 2022 Şubat depremi ve son olarak Ukrayna-Rusya savaşı turizm sektörünün olumsuz etkilendiği dönemlerdir. Pandeminin başlangıç yılı 2020 yılında Türkiye turizm geliri %65 oranında azalmıştır. Dünya turizm örgütünün bir çalışmasına göre 2019 yılında Rus ziyaretçi oranının en yüksek olduğu ülkeler sıralamasında Türkiye %14 ile 10. sırada yer almaktadır. Genel olarak değerlendirdiğinde ise bu savaşın turizm ekonomisine 14 milyar dolar zarar getirebileceğini ileri sürülmektedir (UNWTO, 2022: 4-6). Türkiye açısında değerlendirildiğinde ise Türkiye'ye gelen Rus ve Ukraynalı turistlerin oranı 2021'de %23 iken, 2022 de %11 olmuştur (EY, 2023:16).

Tablo 5: Türkiye Turist Sayısı, Turizm Geliri ve Gideri, Ortalama Harcama

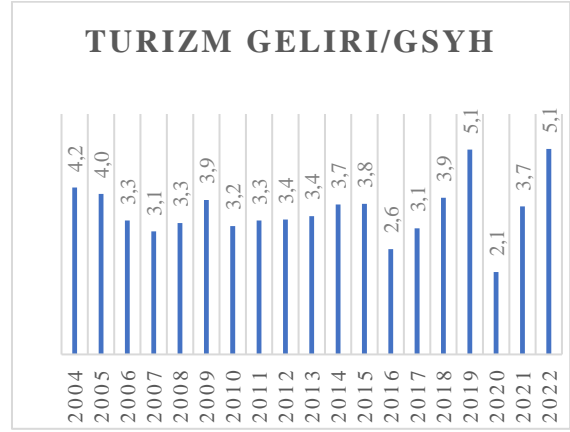
Yıllar	Gelen ziyaretçi sayısı	Turizm geliri (1000\$)	Ortalama harcama (\$)	Turizm gideri** (1000\$)
2004	20753734	17 076 607	843	2 954 459
2005	25045142	20 322 111	842	3 394 601
2006	23924023	18 593 951	803	3 270 948
2007	27239630	20 942 500	770	4 043 283
2008	31137774	25 415 067	820	4 266 197
2009	31759816	25 064 482	783	5 090 440
2010	32997308	24 930 997	755	5 874 520
2011	36769039	28 115 692	778	5 531 486
2012	37715225	29 689 249	814	4 593 389
2013	39860771	33 073 502	843	5 253 565
2014	41627246	35 137 949	848	5 470 481
2015	41114069	32 492 212	781	5 698 423
2016	30906680	22 839 468	728	5 049 793
2017	37969824	27 044 542	700	5 137 244
2018	46112592	30 545 924	669	4 896 310
2019	51747199	38 930 474	751	4 403 670
2020	15971201	14 817 273	936	1 104 545
2021	30038961	30 173 587	1 028	1 851 922
2022	51387513	46 477 871	905	4 276 533
2023*	45230069	41 999 592	942	5 100 527

*Ocak-eylül dönem

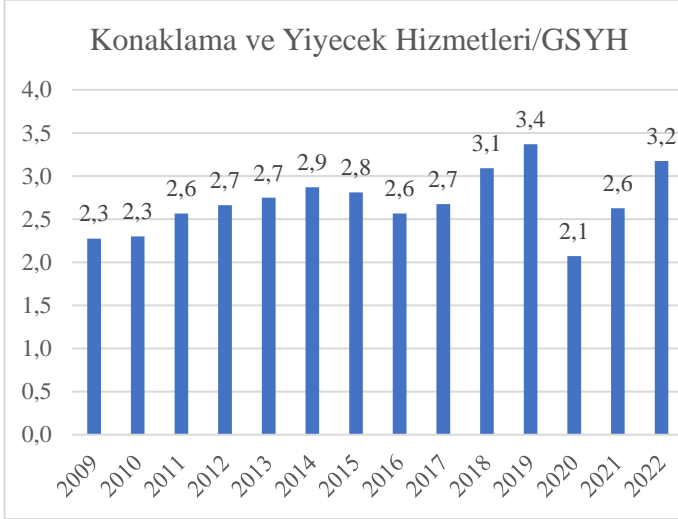
**Yurtiçi ikametli vatandaşların yurtdışında yapmış olduğu harcamalardır.

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı, Turizm İstatistikleri

2004-2023 dönemi Türkiye'ye gelen turist sayısı, turizm geliri-gideri ve ortalama harcama Tablo 5'te gösterilmektedir. Genel olarak artış eğiliminde olan turist sayısı 2006, 2015, 2016 ve 2020 yıllarında azalmıştır. 2019 yılında Türkiye'ye gelen toplam turist sayısı 51 milyonu aşmıştır. Rekor seviyelere ulaşan bu sayı Pandemi ile birlikte % 69 azalmış ve 15 milyon olmuştur. Pandemi nedeniyle önemli oranda turist sayısında gerileme yaşanmıştır. Aşınlanmayla birlikte yasakların kaldırılması ve sınırların açılması turizmi 2021'den itibaren tekrardan arttırmıştır. Sonrasında yaşanan Rusya- Ukrayna savaşı ve deprem felaketi de turist sayısını olumsuz yönde etkilemiştir. 2019 yılındaki turist sayısına ulaşılmasa da 2021 yılı itibariyle turizm sektörünün toparlanmaya başladığı görülmektedir. Bu şekilde ilerlerse 2023 sonunda Pandemi öncesi turist sayısına ulaşılabilirliği düşünülmektedir. Türkiye'ye turist gönderen ilk beş ülke sırası ile Rusya, Bulgaristan, Almanya, Ukrayna ve İngiltere'dir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2020). 2021 yılında ise ilk beş ülke sıralamasında İngiltere'nin yerini İran almıştır (KPMG, 2022:23). 2023 yılının ilk çeyreğinde Türkiye'ye gelen turistlerin en fazla seyahat, eğlence, spor ve kültürel faaliyetler (%46.6) amaçlı geldikleri ve en çok yiyecek ve içecek kategorisinde harcama yaptıkları görülmüştür.

Şekil 2: Türkiye Turizm Gelirlerinin GSYH'ye Oranı**Kaynak:** TÜİK ve Turizm Bakanlığı verilerinden yazar tarafından hazırlanmıştır.

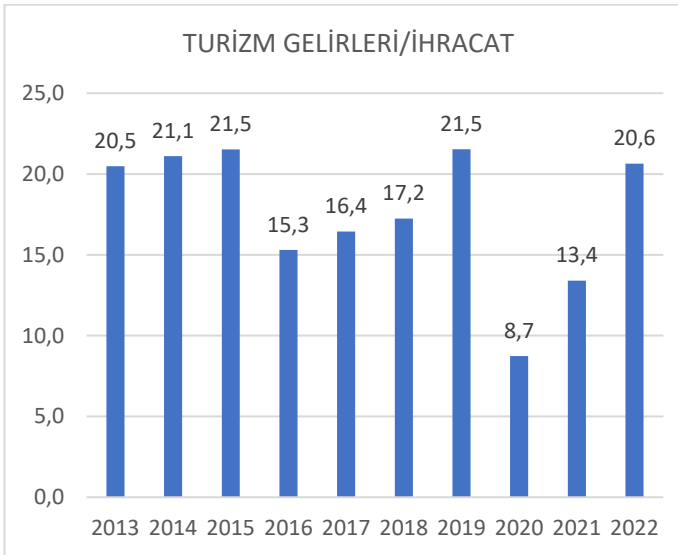
Pandeminin en fazla etkilediği sektörlerin başında turizm sektörü gelmektedir. Son dönemlerin turizm geliri incelendiğinde 2006, 2009, 2015, 2016 ve 2020 Türkiye'nin turizm gelirinin azaldığı yıllardır. Pandemi öncesi 2019 yılı ise Türkiye turizminin turizm geliri açısından rekor seviyeye ulaştığı yıldır. Bu yıl Türkiye turizm performansının en başarılı olduğu yıl olarak değerlendirilmektedir (Acuner ve Yerdelen Kaygın, 2021: 2404). 2019 yılında Türkiye'nin elde ettiği turizm geliri 38.9 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Türkiye'de 2019 yılında turizmin gayrisafi milli hasılaya doğrudan katkısı 37,5 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir (EY, 2021: 3). Fakat turizm gelirleri Pandeminin etkisiyle birlikte 2020 yılında %65.1 oranında azalmış ve 14.8 milyar dolar olmuştur. 2022 ve 2023 (ilk 9 ay) yıllarında turist sayısı açısından 2019 yılı yakalanamamış olsa da turizm gelirleri açısından 2019 yılı geride bırakılmıştır. Diğer bir deyişle pandemi sonrası turistlerin turizm harcaması artmış ve turizm gelirleri de yükselmiştir (Tablo 5). Şekil 2 turizm gelirlerinin GSYH içindeki payını göstermektedir. Turist sayısı milli geliri etkilemiş ve turist sayısının azaldığı yıllarda turizm gelirleri de azalmıştır (Tütüncü, 2022: 372). 2020 yılında turizm gelirlerinin GSYH içindeki payı %2.1 seviyelerine kadar düşmüş, 2022 yılında tekrardan %5 seviyelerine yükselmiştir. Çelgin vd. (2021) tarafından Türkiye için yapılan bir çalışmada yüzde 10 düzeyindeki turizm şokunun GSYH büyümesi üzerinde birikimli etkisinin bir ve iki çeyrek sonra en düşük ve yüksek 0,5- 1,2 yüzde puan olduğunu belirtmektedirler. Girdi-çıkıtı tablolarıyla yapılan bir diğer analizde ise turist sayısında yüzde 10'luk artışın, GSYH'yi yaklaşık 0,7 yüzde puan artırdığı söylenmektedir.

Kaynak: TÜİK verilerinden yazar tarafından hazırlanmıştır.

Şekil 3: Konaklama ve Yiyecek Hizmetlerinin GSYH İçindeki Payı

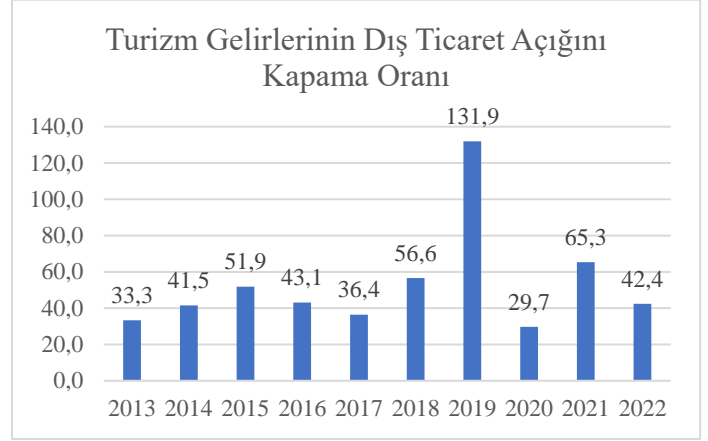
Türkiye konaklama ve yiyecek hizmetlerinin GSYH içindeki payı şekil 3'te gösterilmektedir. Bu sektör GSYH içinde %3-3.5 civarında bir paya sahiptir.

Kaynak: TÜİK verilerinden yazar tarafından hazırlanmıştır.

Şekil 4: Turizm Gelirlerinin İhracata Oranı

Turizm sektörü döviz kazandırıcı etkisi nedeniyle görünmeyen ihracat olarak kabul görmektedir. Bunun nedeni turizm ürünün üretildiği yerde tüketilmesi gereğidir. Turizm arzından yararlanmak isteyen kişiler turist olarak bölgeye gelmekte ve ihracatı mümkün olmayan mal ve hizmetlerden turizm kanalı ile döviz girdisi elde edilmektedir. Şekil 4 turizm gelirlerinin ihracata oranını göstermektedir. Her yıl giderek artan bu oran 2016 ve 2020 yıllarında düşüş yaşamıştır. 2021 yılı itibarıyla toplam ihracat içerisinde turizm gelirlerinin payı yeniden artmıştır. 2019 yılında bu oran %21.5 iken 2022 yılında %20.6 olarak gerçekleşmiştir.

Kaynak: TÜİK ve Turizm Bakanlığı verilerinden yazar tarafından hazırlanmıştır.

Şekil 5: Turizm Gelirlerinin Dış Ticaret Açığını Kapama Oranı

Ödemeler bilançosunun mal dengesi kısmında dış ticaret açığı veren gelişmekte olan ülkeler bu açığı kapatmak için genellikle hizmetler dengesi içerisindeki turizm gelirlerinden yararlanmaktadırlar. Turizm gelirleri dış ticaret açığını kapatarak cari açığın azalmasını sağlamaktadır. Şekil 5'te turizm gelirlerinin dış ticaret açığını kapama oranı gösterilmiştir. Buna göre 2022 yılında bu oran %42.4 olarak görülmektedir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Turizm sektörü Türkiye Cumhuriyet'inde 100 yıldır gelişimini ve önemini artırarak bugünlere gelmiştir. 1950 sonrasında turizm alt yapısı gelişmeye başlamış lakin Türkiye turizminin atağa kalkması 1980'li yılları bulmuştur. Başlarda kitle turizm faaliyetleri desteklenerek yapılan turizm politikalarından son dönemlerde daha bütüncül, dört mevsime yayılabilen alternatif turizm faaliyetlerinin desteklendiği turizm politikalarına geçiş yaşanmaktadır. Bu yolla sadece kıyı turizmi değil birçok bölgenin de turizmden gelir kazanması düşünülmektedir.

Esnek talep yapısı ve gelirle doğru orantılı turizm faaliyetleri krizlerden, hastalıklardan ve doğal afetlerden en çok etkilenen sektörlerdendir. Bir asırdır Türkiye Cumhuriyet'inin yaşadığı bu tarz olaylardan turizm olumsuz yönde etkilenmiştir. Fakat sonrasında hızlı bir şekilde toparlanma sürecine girdiği de görülmektedir. Yakın zamanda yaşanan Pandemi tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de turizm sektörünü olumsuz şekilde etkilemiştir. Ama turizm sektörü beklenildiğinden daha hızlı bir toparlanma yaşamıştır. Nitekim Rusya-Ukrayna çatışması ve Şubat Depremine rağmen 2022 yılı Türkiye turizm sektörü açısından hızlı toparlandığı yıl olmuştur. Son olarak İsrail- Filistin savaşının da turizm hareketini etkileyeceği söylenebilir. Tüm bunlara rağmen Türkiye'nin hem konjonktürel hem de ekonomik olarak fiyat avantajı yönünden yurtdışı turistlere cazip geldiği aşikârdır. Çünkü dünya genelinde en fazla turist çeken ülkeler sıralamasında ilk 10'da yer almaktadır. Buna karşın elde edilen turizm geliri açısından dünya genelinde ilk onun içerisinde girememektedir. 2022 yılında 2019 yılına göre daha az turist gelmiş olmasına rağmen ortalama harcamalar arttığı için elde edilen turizm geliri 2022'de daha fazla olmuştur. Turistlerin

ortalama harcamalarındaki artışın Pandemi sonrası değişen turizm anlayışı ve maliyetlerdeki artıştan kaynaklandığı söylenebilir. Bu durumu Türkiye açısından avantajla çevirmek sektörün lehine olacaktır. Buna karşın ülkedeki ekonomik ortamın harcama kalıpları üzerinde baskı oluşturarak iç turizm hareketini pasif dış turizm hareketine dönüştürme riski de bulunmaktadır. Zira son dönemlerde turizm giderleri de artmaktadır.

Türkiye Cumhuriyet'inin 100. yılında, 2023 hedeflerinde 50 milyon turist, 50 milyar dolar turizm geliri hedeflemektedir. Bu hedefi 2019 yılında 51 milyon turist ile sağlamış bulunmaktadır. Turist sayısı bakımından hedeflerini tutturmuş olsa da turizm geliri açısından 50 milyar dolar hedefini henüz yakalayamamıştır. Turizm gelirlerini artırabilmek için dünyada en çok turizm harcaması yapan ülkelere Türkiye'ye turist çekebilmenin yolları aranmalıdır. Örneğin dünyada en çok turizm harcaması yapan Almanya, İngiltere ve Rusya dışında Türkiye'ye gelen turist sayısı son derece düşüktür. ABD, Çin, İtalya, Fransa, Japonya, Güney Kore ve Kanada gibi yüksek düzeyde turizm harcamasına sahip ülkelere Türkiye'ye yönelik turizm talebinin artırılmasına önem verilmelidir.

Turizm sektörü ülkeye döviz girişini sağlayarak gelir kazandırması, istihdam olanakları sunması, cari açığı azaltıcı etkide bulunması ekonomik büyümeye katkı sağlaması açısından ülke ekonomilerinde önemli bir yere sahiptir. Ayrıca yarattığı çarpan etkisiyle 54 alt sektörü de etkilemekte ve gelirin tabana yayılmasına yardımcı olmaktadır. Bu nedenle sanayisinin gelişmediği ama turizm arzı potansiyeline sahip şehir ve bölgeler için turizm hayati önem taşımaktadır. Turizmin bu yönleriyle birlikte milli gelir içindeki payı da giderek artmıştır. Turizm gelirlerinin GSYH'ye oranı 2022 yılında %5.1, kazandırdığı dövizler ile dış ticareti kapama oranı ise %42.4'tür.

Turizmin milli gelir içindeki payı da dikkate alındığında turizmin Türkiye'de öncü ve öncelikli sektörlerin içinde yer alması gerekmektedir. 2023 turizm strateji ile başlatılan alternatif turizmin çeşitlendirilmesi turizmin dört mevsime yayılma çalışmaları Pandemi sonrası bireysel ve doğa ile iç içe turizm yapma isteği ile de paralellik göstermektedir. Bu konjonktürel durumdan da yararlanarak;

- Turizm politikalarının daha fazla gelir kazandıracığı ve ekonomik büyümeyi destekleyeceği bölgesel eşitsizlikleri azaltacağı alanlara doğru yönelmesi,
- Son dönemlerde ülkedeki fiyat istikrarsızlıklarının sektöre yansımalarını en aza indirip, iç turizmin canlı tutulması,
- En çok turizm harcaması yapan ülkelere yönelik tanıtım faaliyetlerinin artırılması,
- Sektöre verilen destek ve teşviklerin sürdürülmesi ülke yararına olacaktır.

KAYNAKÇA

- Acuner, E. ve Yerdelen Kaygın, C. (2021). Türkiye turizm verilerinin CRITIC ve MABAC yöntemleriyle testi: 2005- 2019, *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5(4): 2403.
- Anderson, C. (2009). *The longer tail: How endless choice is Creating Unlimited Demand*. New York: Hyperion.
- Bingöl, S. (2023). 1923-2023: Türkiye'de yabancı turist tipolojisinin dönüşümü. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 34(3), 29 – 38.
- Çelgin, A., Gökçü, M., Gül, S. ve Kazdal, A. (2021). Turizmin büyüme ve istihdam üzerindeki etkileri, *Ekonomi Notları*, Sayı: 02 ,TCMB.
- Dağlı E. ve Kalıpçı, M. B. (2023). Cumhuriyet'in kuruluş dönemi Türkiye'sinde turizm faaliyetleri. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 34(3), 109 – 122.
- Durgun, A. (2006). Bölgesel kalkınmada turizmin rolü, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Durgun Kaygısız, A. (2021). Covid-19 sonrası Türk turizm sektöründe oluşabilecek fırsatlar ve riskler. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(23), 79 - 95
- Durgun, A. ve Gövdere B. (2011), 2008 küresel krizinin Antalya konaklama işletmelerine etkileri üzerine bir analiz. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 30(1), 139-159
- Evcin, E. (2023). Cumhuriyet tarihinde özgün bir iktisadi girişim: Türkiye turizm bankası anonim şirketi (1955-1960) *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 34(3), 139 – 162
- EY. (2021). *Pandemi Dönemi Turizm*, Building a Better Working World. Ernst & Young Global Limited.
- EY. (2023), *Tourism Update 2023 Türkiye and İstanbul*. Ernst & Young Global Limited.
- Harmoni, (2020). *2020 Turizm Sektörü Raporu*, Harmoni Gayrimenkul ve Danışmanlık.
- Kozak, N. (2023). Türk turizmde iz bırakanlar (1923 – 2023). *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 34(3), 550 - 613
- Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2007). *Türkiye Turizm Stratejisi 2023*, Ankara.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, (2023). 12.11.2023 tarihinde <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-43034/tarihce.html> adresinden alındı.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, (2020). *Turizm İstatistikleri Genel Değerlendirme 2020*. Ankara.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü, (2023). Sınır İstatistikleri Ekim Aylık

Bülteni, 15.11.2023 tarihinde <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-9851/turizm-istatistikleri.html> sitesinden alındı.

Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2023 12.11.2023 tarihinde <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-43034/tarihce.html> sitesinden alınmıştır.

KPMG, (2022) KPMG perspektifinden turizm sektörüne bakış, Carbon Neutral Company.

Özdemir M. ve Kozak, N. (2000). Türkiye turizm yayıncılığı tarihinden bir süreli yayım: T.C. Turizm Bankası A.Ş. bülteni (1 983-1 988). *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, Prof. Dr. Hasan Olalı Özel Sayısı 1(1)*, 1 29 - 141.

Özdemir, M. (1999) Turizmimizde 1999 yılı kabusu. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 10 , 5-7

Özdemir, M. (2003) Turizm bakanlığı yakında tekrar müstakil duruma gelecektir. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 14(2), 90-92.

T.C. Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2019). *11. Kalkınma planı (2019-2023)*, Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Ankara.

TCMB. (2016). *Enflasyon Raporu 2016-III*, Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası.

Tütüncü, A. (2022). Türkiye’de Turizm Faaliyetlerini Belirleyen Makroekonomik Değişkenlerin Karşılaştırmalı Analizi. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 369-388.

Türkmen, İ. (2023). Türkiye’de kalkınma planlarının turizm politikaları bağlamında değerlendirilmesi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 34(3), 368 – 378.

TTYD. (2019). *Turizmde Dönüşüm Senaryoları Raporu*, Türkiye Turizm Yatırımcıları Derneği, Ankara.

TÜİK. (2023). İstatistikler, 15.11.2023 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Ulusal-Hesaplar-113> adresinden alındı.

TÜİK. (2023). Turizm İstatistikleri, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Egitim,-Kultur,-Spor-ve-Turizm-105>.

TÜRSAB. (2020a). Türkiye ve Dünya Turizmi Değerlendirmesi, İstanbul: Türkiye Seyahat Acentaları Birliği.

TÜRSAB. (2020b). Dünya turizm istatistikleri, 15.11.2023 tarihinde <https://www.tursab.org.tr/dunya-turizm-istatistikleri> adresinden alındı.

UNWTO. (2021). The Economic Contribution Of Tourism And The Impact Of Covid-19, UNWTO, Madrid, DOI: <https://doi.org/10.18111/9789284423200>.

UNWTO. (2022). Impact of the Russian offensive in Ukraine on international tourism. UNWTO Tourism Market Intelligence and Competitiveness Department Issue 4 (https://webunwto.s3.eu-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/2022-05/16-05-22-impact-russia-ukraine.pdf?q7kCpUZsLi4Su_Zlo1d2b08bH0_L0Pln=)

UNWTO. (2023). İstatistikler. 15.11.2023 tarihinde <https://www.unwto.org/unwto-world-tourism-barometer-data> adresinden alındı.

WTTC, 2023, Economic Impact Research, 15.11.2023 tarihinde <https://wtcc.org/research/economic-impact> adresinden alındı.

<https://www.turizmaktuel.com/haber/turizmin-istihdama-katkisi-suruyor-turkiye-deki-otellerde-kac-kisi-calisiyor>